

Lok Mahavidyala, Wardha

Subject : Sociology

B.A. part - Semester VI

Study Material

युनिट 1

भारतीय वर्तमान समस्या

भारतातील समकालीन शिक्षण

भारतातील विभिन्न समुदायातील शैक्षणिक दर्जा -

- अल्पसंख्यांक धर्म समुदायाचा शैक्षणिक दर्जा
- मुस्लीम धर्म समुदायाचा शैक्षणिक दर्जा
- अनुसूचित जाती समुदायाचा शैक्षणिक दर्जा
- आदिवासी समुदायाचा शैक्षणिक दर्जा
- इतर मागास समुदायाचा शैक्षणिक दर्जा

भारतीय शिक्षणातील लिंग भेदभाव: स्त्रियांच्या शिक्षणातील अडसर -

- शैक्षणिक लिंग भेदभावाचा अर्थ
- लिंग भेदभावाची समस्या निर्माण होण्याचे मुळ कारण
- शिक्षणाची संकल्पना
- भारतीय शिक्षणातील लिंग भेदभावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- भारतीय शिक्षणातील लिंगाधिष्ठीत भेदभावाची सद्यस्थिती
- स्त्रियांच्या शिक्षणातील अडथळा

(1) कुटुंब

(2) स्त्रियांचे स्थान व भूमिकेबाबत दृष्टीकोन

(3) दारिद्र्यजन्य स्थिती

(4) विवाह

(5) शाळांमध्ये सुविधांचा अभाव

(6) मुलींच्या शिक्षणात उपयुक्तबाबत साशंकता

(7) मुलींच्या शिक्षणावर अत्यल्प खर्च

- (8) ग्रामीण कुटुंबातील मुलींचे कर्तव्य
- (9) स्त्रियांच्या चाहुलीबाबत गैरसमज
- (10) मुलींसाठी स्वतंत्र शाळेचा अभाव
- शिक्षणातील लिंग पक्षपात दूर करण्याचे प्रयत्न

**अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर मागास जातींच्या शिक्षणासंबंधी समस्या -
शिक्षणासंबंधीच्या समस्या:-**

- हलाखीची आर्थिक स्थिती
- विद्यार्थ्यांमधील भेदभाव
- शासकीय शाळांची वाईट स्थिती
- शिष्यवृत्तीमधील अनियमितता
- शिक्षणासंबंधी योजनांची अयोग्य अंमलबजावणी
- शिक्षणाचे खाजगीकरण
- शाळा गळतीचे वाढते प्रमाण
- सरकारी धोरण

अनुसूचित जाती-जमाती समुदायाची शैक्षणिक प्रगतीसंबंधी झालेले प्रयत्न: -

- आश्रम शाळा
- अनुसूचित जमातीकरिता मुलींचे वस्तीगृह
- जमाती क्षेत्रातील व्यावसायिक प्रशिक्षण
- शिष्यवृत्ती
- पुस्तक पेढी कार्यक्रम
- उच्च शिक्षणासाठी राष्ट्रीय विदेशी शिष्यवृत्ती प्रवास अनुदान
- अन्य उपक्रम व प्रशिक्षण
- अनुसूचित जाती-जमातीच्या शिक्षणाकरिता विकासाच्या संदर्भात शिक्षण आयोगाने केलेल्या शिफारशी
  - (1) शाळांमधील प्रवेशासंदर्भात सुसूत्रता
  - (2) सहभागित्व
  - (3) प्रोत्साहित करणे

-

- शैक्षणिक प्रगतीकरिता विभिन्न योजनांचे मूल्यमापन

युनिट 2

विस्थापन आणि पुनर्वसन

विस्थापन

अर्थ -

कोलीन्सच्या शब्दकोषप्रमाणे, “ लोक ज्या क्षेत्रात राहतात तेथून लोकांना जबरदस्तीने पाठविणे होय.”

जोन्स मुरकिन आणि जॉर्ज यांच्या मते, “ विस्थापन अशी संकल्पना आहे की, विकास प्रकल्पाकरिता लोकांना त्यांच्या मूळ स्थानावरून उठविले जाते.”

विस्थापनाची कारणे -

- नैसर्गिकबाबींमुळे होणारे विस्थापन
(1) महापूर (2) भूकंप (3) भूस्खलन
- मानवी बाबींमुळे होणारे विस्थापन
(1) मोठी धरणे (2) उद्योग

पुनर्वसन

अर्थ -

ट्रॉस रॉबर्ट यांनी स्पष्ट केले आहे की, “ पुनर्वसनाची संज्ञा ही शिक्षण, भौतिक कार्ये, मानसिक समायोजन, सामाजिक अनुकरण व व्यावसायिक क्रिया यांच्याशी विशेषत्वाने संबंधित असलेल्या सेवांशी निगडित आहे.”

पुनर्वसन समस्या आणि नियोजन -

- उदरनिर्वाहाच्या साधनांची आपुलकी
- भौगोलिक परिस्थिती अनभिज्ञ
- सामाजिक परिस्थिती अनभिज्ञ
- राजकीय परिस्थिती अनभिज्ञ

पुनर्वसन नियोजन -

- नागरी सुविधा पुरविणे
  - रोजगाराची सुविधा
  - जमीनीच्या बदल्यात जमीन पुरविणे
  - प्रभावित लोकांना प्रशिक्षण देणे
  - घराकरिता निःशुल्क जागा देणे
  - नुकसान भरपाई वेळेवर देणे
-

युनिट 3

असहनशीलता (असहिष्णूता), दंगा आणि गुन्हा

जात, धार्मिक आणि सांस्कृतिक असहनशीलता (असहिष्णूता)

..... असहिष्णूता अर्थ व व्याख्या, असहिष्णूता प्रकार, असहिष्णूता थांबविण्याचे उपाय

असहनशीलता (असहिष्णूता) चा अर्थ व व्याख्या -

अतुल पेठेनुसार, “ आपणापेक्षा भिन्नतादर्शक विचार, श्रध्दा, वर्तन, परंपरा व मान्यता अस्विकार्य स्थितीला असहिष्णूता म्हणतात.”

असहिष्णूतेचे प्रकार -

- धर्मिय असहिष्णूता
- जातीय असहिष्णूता
- वंशिय असहिष्णूता
- सांस्कृतीक असहिष्णूता
- भाषिक असहिष्णूता
- विचारधाराची असहिष्णूता

असहिष्णूता थांबविण्याचे उपाय -

- प्रसार माध्यमांची भूमिका
  - सहिष्णूतेचे शिक्षण देणे
  - असहिष्णूतेविरोधी कायदे
  - सहिष्णूतेची प्रेरणा
  - स्थानिक पातळीवर उपाय
  - व्यक्तीगत पातळीवर उपाय
-

सांप्रदायिक दंगे, जाती आणि वंशीय संघर्ष

..... अर्थ व व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कारणे व उपाय

अर्थ व व्याख्या -

पॉल ब्रास नुसार, “ काही लोकांच्या समुहाने हिंसात्मक प्रक्षोभाद्दारे शांतता भंग करणे आणि संघटीतपणे लोकांची निर्धून हत्या करण्याचा कार्यक्रम म्हणजे दंगा होय.”

पोलीस खात्यानुसार, “ सांप्रदायिक दंगा म्हणजे काही समाजकंटकांनी स्वतःच्या स्वार्थ जपण्याकरिता घडवून आणलेली हिंसात्मक अशांतता दंग्याचे रूप स्पष्ट करते.”

सांप्रदायिक दंग्याची वैशिष्ट्ये -

- दंग्यामध्ये घातक शस्त्रांची वृद्धी
- सांप्रदायिक दंगे राजकारणात्मक स्वार्थ प्रेरित
- दंगाग्रस्त शहरात पुन्हा दंगे वाढणे शक्य
- धार्मिक उत्सवादरम्यान अधिकाधिक दंगे
- पिडीतांचा व्देषात्मक शत्रूत्वाशी काडीमात्र संबंध नसतो
- भारताच्या दक्षिणेपेक्षा उत्तरेकडे दंगे अधिक
- आर्थिक हितसंबंध

सांप्रदायिक दंग्याचे कारण -

- भौतिक परिस्थिती
- पूर्वग्रह
- पोलिसांची भूमिका बहुसंख्य
- जनमाध्यमे
- वंशिकता
- सांप्रदायिक राजकारण
- धर्माधता
- सांप्रदायिक संघटनांना आर्थिक सहाय्य

सांप्रदायिक दंगे थांबविण्याचे उपाय -

- प्रसार माध्यमांचा सदुपयोग
- राजकारणातील सांप्रदायिकरण थांबविणे
- मूल्यात्मक शिक्षण
- सर्वांगिण विकास
- शांतता समित्यांची स्थापना
- नवीन धोरणांची आखणी
- शहरी समुदायांचा संप्रदायतावाद तपासून पाहणे

जात संघर्षाची कारणे -

- सरंजामी समाज रचना
- असमान संधी
- उच्च व प्रभुत्व जातींकडून शोषणात्मक अत्याचार
- कनिष्ठ जातीच्या लोकांमधील स्वःहक्काबद्दल जागृती
- सामाजिक न्यायाचा अभाव
- संपत्तीची विषम वाटणी
- उदरनिर्वाहाकरिता पर्यायी साधनांचा अभाव
- राजकीय कारण

वंशिक संघर्षाचा अर्थ व व्याख्या -

एनसायक्लोपिडीया ब्रिटानिया नुसार, “ जेव्हा कमीतकमी एका पक्षाचे उद्दिष्ट वंशिक संज्ञेमध्ये निश्चित केले जाते व संघर्ष त्याची पूर्वघटना आणि संभाव्य उपाय वंशिकतेच्या दृष्टीने ध्यानात घेतले जातात. संघर्ष हा बहुतेक त्यांच्यामधील वंशिक भिन्नतेबाबत नसतो. मात्र त्याव्यतिरिक्त राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक या प्रादेशिक असतो.”

वंशिक संघर्षाचे घटक किंवा कारणे -

- संरचनात्मक घटक
  - आर्थिक व सामाजिक घटक
  - सांस्कृतिक घटक
  - राजकारणात्मक घटक
-

स्त्रिया आणि सिमांत समूह यांच्याविरुद्ध हिंसा आणि गुन्हा

अर्थ व व्याख्या -

2011 च्या इस्तांबूल तुर्की येथील परिषदेनुसार, “ स्त्रियांच्या विरोधी हिंसेला मानवाधिकाराचे उल्लंघन आणि स्त्रियांविरुद्ध विषमतेच्या रूपात समजले जाते आणि त्याचा अर्थ लिंग आधारे हिंसेच्या सर्व कृत्यांचा असेल, ज्यांचा परिणाम स्त्रियांचे शारीरिक लैंगिक, मनोवैज्ञानिक किंवा आर्थिक नुकसान होऊ शकते. त्यामध्ये सार्वजनिक किंवा व्यक्तीगत जीवनातील तत्सम कृत्याचे धोके जबरदस्तीने किंवा मनमानी पध्दतीने स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवणे यांचा समावेश होतो.”

महिलांविरुद्ध हिंसेचे प्रकार -

- अपराधजन्य हिंसा
- कौटुंबिक हिंसा
- सामाजिक हिंसा

महिलांच्या विरोधी गुन्हे -

- बलात्कार
- सक्तीने वेश्या व्यवसाय
- विनयभंग
- मुलींवर अत्याचार करणे
- भ्रूणहत्या करणे
- मुलींना पळवून नेणे

सिमांत समुहाच्या विरोधामधील हिंसा आणि गुन्हा -

- सिमांत समूह म्हणजे काय ?
- सिमांत समूहाची वैशिष्ट्ये
- सिमांत समुहाविरुद्ध हिंसा आणि गुन्हे

गुन्हे थांबविण्याचे उपाय -

- मूल्य आधारित शिक्षण
  - समाज जागृती
  - कायद्याची कडक अंमलबजावणी
  - जलद गतीने निर्वाळा
  - मानवी मुल्ये रुजविणे
  - पोलीस व न्यायालयीन यंत्रणा तटस्थ
-

युनिट 4

भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचार

..... अर्थ व व्याख्या, प्रकार, दुष्परिणाम, रोखण्याचे उपाय

अर्थ व व्याख्या -

इलियट व मेरिल यांच्यानुसार, “ प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष फायदा मिळविण्याच्या दृष्टीने जाणीवपूर्वक निहित कर्तव्याचे पालन न करणे म्हणजे भ्रष्टाचार होय.”

भ्रष्टाचाराचे वर्गीकरण किंवा प्रकार -

- प्रशासन क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
  - (1) सरकारी कार्यालयीन भ्रष्टाचार
  - (2) न्यायालयीन भ्रष्टाचार
  - (3) पोलीस यंत्रणेतील भ्रष्टाचार
  - (4) स्थानिक प्रशासनामधील भ्रष्टाचार
- राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
- शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
- धार्मिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
- वैद्यक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
- सामाजिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
- वैयक्तिक भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचाराचे कारक किंवा घटक -

- उद्योजक व राजकीय नेत्यांची युती
- लोकशाही शासन अंतर्गत पक्षीय लोकांना सार्वजनिक उच्च पद देणे
- मूल्यात्मक बदल
- राजकीय हस्तक्षेप
- कायद्यामधील पळवाटा
- भ्रष्टाचार निर्मूलनार्थ सक्षम विभागाचा अभाव
- कायद्याच्या अंमलबजावणीमधील दिरंगाई

भ्रष्टाचाराचे दुष्परिणाम -

- नैतिकेचे अधपतन
- देशाच्या सर्वांगीण विकासावर परिणाम
- कायदा सुव्यवस्थेवर वाईट परिणाम
- आर्थिक विषमतेमध्ये वाढ
- प्रशासनावरील अविश्वास वाढला
- गुन्हेगारी वृत्तीस प्रेरणा
- अकार्यक्षमतेला प्रोत्साहन
- आरोग्यात्मक दुष्परिणाम
- भांडवलाची कमतरता

भ्रष्टाचार थांबविण्याचे उपाय -

- लोकपाल व लोकायुक्त
  - राजकारणामधील नैतिकता उंचाविणे
  - शासनाच्या कृतीमध्ये सुधार
  - न्यायालयीन सुधार
  - पोलीस यंत्रणेमध्ये सुधार
  - भ्रष्टाचार विरोध संघटनांमधील समन्वय
  - उद्योग व्यापारासंबंधी कायद्याची कठोरता लागू करणे
-